

NYELVHELYESSÉG ÉS INTERFERENCIA

A jugoszláviai magyar hivatalos nyelv vizsgálatának főbb szempontjai

MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ

A jugoszláviai magyar hivatalos nyelv szerény múltra tekinthet vissza, nemcsak azért, mert még viszonylag igen fiatal, hanem azért is, mert fordítás-jellegéből adódóan némileg korlátozott az önállósága. Noha nem volt alkalmunk áttanulmányozni a jugoszláviai magyar hivatalos nyelv használatának minden területét (egyébként ez nem is volt szándékunkban), határozottan állíthatjuk, hogy az eredetileg magyar nyelven megfogalmazott hivatalos szövegek száma meglehetősen kicsi (jelentős részük a helyi közösségekben és a bíróságokon születik meg).

Az a körülmény, hogy hivatalos nyelvünk elsősorban fordítás-ként egzisztál (és nem minden esetben funkcionál is), nagymértékben befolyásolja a magyar nyelv intézményes keretek között való használatának lehetőségeit és a fordító szakképzettsége, rátermettsége, a rendelkezésére álló idő stb. mellett módosítja a magyar nyelven megjelent hivatalos szövegek minőségét. A fordítási nehézségek többnyire a szerbhorvát és a magyar nyelv rendszere közötti különbségből adódnak. A Vajdaságban használatos öt hivatalos nyelv (szerbhorvát v. horvátszerb, magyar, szlovák, román és ruszin) közül csupán a magyar nem indoeurópai nyelv.

A magyar nyelv a nyelvkeveredés mértéke alapján való osztályozás szerint az introvertált nyelvek közé tartozik (a némettel, az oroszsal, a finnrel, a csehvel stb. együtt). Ezek a nyelvek terminológiai problémáikat nem idegen szavak átvételével oldják meg, hanem belső szóteremtéssel (például szervezett nyelvújítással). A szerbhorvát nyelv viszont semleges nyelv (a lengyelhez, a svédhez, a hollandhoz, a szlovákhhoz, a szlovénhez stb. hasonlóan), extrover-

táltása elsősorban az idegen szavak átvételében nyilvánul meg, tehát nem tartalmaz olyan sokféle idegen elemet, mint a keveréknyelvek. A keveréknyelvek (például az angol, a francia, a román, az albán, a bolgár stb.) nemcsak jelentésanilag tekinthetők több nyelv keverékének, hanem hangtani, alaktani és mondattani szempontból is.¹

A NYELVMŰVELÉS

Az introvertált nyelvek különös gondot fordítanak tisztaságuk védelmére, és ez érthető is, hiszen alapvető sajátságukat próbálják megőrizni. Persze a magyar nyelv esetében — egyesek szerint — talán ésszerűbb lett volna minél inkább közeledni az indoeurópai nyelvekhez, mintsem a nemzeti függetlenségért vívott harc szolgálatába állítani a nyelvet. Nem szabad azonban szem elől tévesztelnünk azt, hogy a nyelv és a nemzet nem választható el egymástól, a nemzeti kultúra csak nemzeti nyelven lehet nagygyá. A latin nyelv egészen a reformációig Európa tekintélyes részében az irodalmi nyelv és a köznyelv szerepét töltötte be, a katolikus egyház hivatalos nyelveként nemcsak vallási célokat szolgált, hanem (művelődéstörténeti szempontból vitathatatlanul igen jelentős kulturális funkciója mellett) bizonyos fokig a politikai és a gazdasági hegemónia eszköze is volt. A latin nyelv hatásának csökkenésével szóhoz juthattak az egyes európai etnikumok is, virágzásnak indultak a nemzeti nyelvek.

A magyar nyelv helyzetét ebben a korban sajátos kettősség jellemezte: miközben a latin nyelv bűvkörét igyekezett elhagyni, fokozatosan a német nyelv hatása alá került. Ennek a kapcsolatnak is voltak politikai és gazdasági vonatkozásai. A nyelvújítás tulajdonképpen azt próbálta bebizonyítani, hogy a magyar nyelv nincsen rászorulva idegenek segítségére, a saját erejéből is képes művelt európai nyelvvé válni. A nyelvújítók túlkapásai ellenére a magyar nyelv valóban megizmosodott, de a német nyelv meg-megújuló rohamai alaposan háttérbe szorították a XIX. sz. hatvanas éveire. A kiegyezés utáni évek viszonylag nyugodt légköre kedvezett a nyelvtisztító és nyelvművelő munka újbóli megindulásának. Szarvas Gábor nyelvművelő tevékenysége napjainkig számos szakavatott és botcsinálta követőre talált.

A nyelvművelés a nyelv gazdagítása, tisztítása és szépítése érde-

kében végzett tevékenység. A nyelv életébe, fejlődésébe való beavatkozás Kazinczyék korában elsősorban a szókincs gazdagítására és a nyelvtani formák bővítésére irányult, a későbbi korokban inkább az idegen szavaknak és az idegenszerű nyelvtani formáknak a nyelvből való eltávolítása céljából történt, újabban pedig mindinkább az esztétikai szempont jegyében folyik.²

Az *Értelmező Szótár* szerint a nyelvművelés „az alkalmazott nyelvtudománynak az az ága, amely a nyelvhelyesség elvei alapján, a nyelvi műveltség terjesztésével, a nyelv egészséges fejlődését igyekszik biztosítani”. Valójában a nyelvművelés több, mint a nyelvhelyesség, hiszen a nyelvhelyesség csak a nyelvre vonatkozik, viszont a nyelvművelésnek van társadalmi feladata is, a nyelvet beszélők, használók művelése. „A nyelv ápolása, fejlesztése, gazdagítása, tisztogatása nem azért történik, hogy ezzel az idegen szennytől, salaktól megtisztítsuk — mondja Lőrincze Lajos —, hanem azért, hogy minél megfelelőbb eszköze legyen az emberek érintkezésének, a gondolatközlésnek, minél használhatóbb fegyvere a társadalom harcának, minél alkalmasabb hordozója és terjesztője a nemzeti műveltségnek.”³

A *Magyar nyelvhelyesség* című tanulmánykötetben ezt olvashatjuk a korszerű nyelvművelés kettős feladatáról: „Egyrészt számba kell vennie a nyelv meglévő eszközeit, megítélve helyességüket, tudatosítva értéküket; egyben figyelemmel kell kísérnie az újonnan alakulókat, hogy a közlés szükségének kielégítésére s a fejlődés eddigi törvényeinek szellemében jöttek-e létre; másrészt mindezeket tudatossá kell tennie minél szélesebb tömegekben, hogy nemzeti méretűvé szélesíthesse a helyes nyelvhasználatot, közsokássá emelje a kellő felkészültséggel és körültekintéssel megállapított normát. Munkája tehát egyrészt vizsgálódó és ítélkező, másrészt tanító, nevelő is.”⁴

A nyelvművelés nem lehet öncélú, szubjektív, hanem csakis tudományosan megalapozott, tárgyilagos. A kellő tárgyilagosság és higgadság nélkül, rendszerint amatőr alapon végzett nyelvörködés könnyen nacionalista és sovinszta színezetet kaphat. Ily módon nemcsak a nyelvművelés veszít hiteléből, hanem maga a nyelv is megkárosul, sőt a nyelvtudomány tekintélye is csorbát szenvedhet. „A gyomot irtsuk, ne a virágot!” — hirdette Szarvas Gábor, Simonyi *Antibarbarusa* pedig azt az elvet vallotta, hogy „inkább idegen szóval élünk, mint hibás magyarral”. Ezeket a jelszavakat, pontosabban *tanácsokat* napjaink nyelvművelői is megszívlelhetik.

Hogyan viszonyuljon a nyelvész a nyelvműveléshez? Egyes nyelv-tudósok (mint például Simonyi Zsigmond) rendszeresen foglalkoznak nyelvműveléssel, mások még alkalomadtán hozzászólnak a nyelvhelyesség és a nyelvművelés kérdéseivel, de vannak olyan nyelvészek is, akik „egyáltalán nem foglalkoznak ezzel; nem is érdeklik őket a nyelvhelyesség kérdései, mert tudományos meggyőződésük az, hogy a nyelvművelés nem tartozik a nyelvtudomány feladatai közé”. Ezek „úgy vélekednek, hogy a nyelvi jelenségeket nem lehet értékelni, helyesnek vagy helytelennek minősíteni, s a nyelvész hivatása csupán az, hogy megállapítsa a nyelvbeli tényeket, beillesse őket a történelmi fejlődés sorrendjébe, megmagyarázza, hogyan keletkeztek, és kinyomozza a bennük nyilvánuló törvényszerűségeket.”⁵

A tudóst nem lehet arra kényszeríteni, hogy olyasmivel foglalkozzon, amit nem tart a feladatának, és aminek a célszerűségéről nincsen meggyőződve. Viszont aki a nyelvművelést a nyelvtudomány egyik jelentős funkciójának, a nyelvben megnyilvánuló törvényszerűségek gyakorlati alkalmazásának tekinti, vagy pedig a nyelvhasználatban jelentkező botlások, tévedések, hiányosságok, hibák és vétségek előfordulásában, gyakoriságában bizonyos törvényszerűségeket vél felfedezni, és ezen törvényszerűségek alapján a nyelvtudományban is hasznosítható megállapításokra jut, azt — véleményünk szerint — nem illetheti a tudománytalanság vádja.

Egyébként is a nyelv gyakran kisiklik a tudós kezéből, vagy rakoncátlanul megzavarja műszerének érzékeny mutatóját. A nyelv kérdéseit nem lehet a racionalizmus módszereivel megoldani — mondja Kosztolányi. „Ami minden tekintetben megfelel az ész követelményeinek, az nem mindig felel meg az élet követelményeinek. Maga az élet tudniillik egyáltalán nem racionális. Egész folyamatában, ahogy véletlenül születünk, véletlenül élünk és véletlenül meghalunk, irracionális. A racionalizmus mint elvont elv megállja helyét a papiroson, de mihelyt talpra akarjuk állítani, orra bukik. Sajnos nem az ész kormányozza a világot, szerencsére az esztelenség sem, hanem a kettő között valami, az ész és az esztelenség között az ösztön, mely néha sokkal butább, de néha sokkal okosabb, mint az ész. A legújabb kor már megtanulta, hogy éppen az ész nevében ne becsülje túl az észet. Chesterton kajánul figyelmeztet: »az örült az, aki mindenét elvesztette, kivéve az észét.«”⁶

INTERFERENCIA-JELENSÉGEK

A mondattan szinte a közelmúltig meglehetősen elhanyagolt kutatási területe volt a nyelvtudománynak, pedig nem lehet vitás, hogy a nyelvi rendszer elsősorban mondatok alakjában funkcionál. A szókészlet elemei, az egyes szavak többé-kevésbé passzív nyelvi eszközök, rendszerint más szavakkal társulva aktivizálódnak, válnak a közlés részévé, vagyis általában csak úgy vehetnek részt a mondatalkotásban, hogyha szintagmába épülnek be. A mondattan részben a mondatokat alkotó szó szerkezetek nyelvészeti vizsgálatával foglalkozik, részben pedig magával a mondattal és a szuprasegmentális elemekkel (hangsúly, hanglejtés, szórend, szünet). A szavak konkrét jelentése a mondatban alakul ki, a szótár csupán egy-egy szó lehetséges jelentését, ill. jelentéseit rögzíti.

Az egyes szakszavak jelentésével, a terminológiai problémákkal való foglalkozás véleményünk szerint sokkal inkább szakmai, mint nyelvtudományi feladat, noha tudjuk, hogy a jelentés tan a nyelvtudomány integrális része. Nyelvművelési szempontból is nagyobb jelentősége van a mondatszerkesztésnek, mint a szóhasználatnak. „Egyes szavak csupán levelei, vékony ágai a nyelv törzsokének — írja Arany János —, azok rombolása könnyebben pótolható: de a szókötési formák azon nemesb ereket, csatornákat képezik, melyekben a fa éltető nedve kereng: dűljük fel, — és a fa nem lesz többé!”⁷

Már utaltunk arra, hogy a szerbhorvát és a magyar nyelv rendszere közötti különbségek nagyon megnehezítik a fordítást. A szerbhorvát nyelvben például nincsen névelő, a szerbhorvát szórend tipológiailag eltér a magyartól, a szerbhorvát nyelvben a jelző nemben, számban és esetben is megegyezik a jelzett szóval, a szerbhorvátban vannak nyelvtani nemek, a magyarban nincsenek, a szerbhorvátban a névszói állítmányt mindig létige egészíti ki, a szerbhorvát birtokos jelző rendszerint a jelzett szó után áll, a magyar birtokos jelző viszont általában megelőzi a jelzett szót stb.

A szerbhorvát és a magyar nyelv közötti különbségek egyik legfontosabbika abból ered, hogy a szerbhorvát nyelv analízáló, a magyar pedig szintetizáló jellegű. Miről is van szó tulajdonképpen? „Szintetikusnak vagy szintetizálónak azt a nyelvet mondjuk, amely túlnyomórészt különféle képzőkkel és ragokkal, vagyis a szó szerkezeti egységének a megőrzésével fejezi ki a különböző viszonyításokat. Analitikus vagy analízáló viszont az a nyelv, amely jórészt

változatlan teljes szavak összefűzésére segédszavakat: viszonyzókat, kötőszókat, segédigéket stb. használ. Az előzőt az összetett szavak, az utóbbit a szókapcsolatok túlsúlya jellemzi.⁸ A német és a latin nyelv a magyarhoz hasonlóan szintetizáló, a francia viszont analizáló (és többé-kevésbé az angol is).

„A magyar nyelv agglutináló jellegéből kifolyólag amúgy is hajlott a szintetizálás felé — mondja Tarnóczi Lóránt, majd így folytatja —, s a latin és a német befolyása alatt ebben a fejlődési irányban csak erősödött. Kedveli a hosszú képzett és összetett szavakat, de a ragokat — ahol csak lehet — elhagyja (ún. »zéró« ragos esetek). Gyakran már az érthetőség rovására menően tömör. Mindez azt jelenti, hogy könnyebb magyarra latinból és németből fordítani, mint angolból vagy franciából (vagy akár szerbhorvátból — tehetjük hozzá).⁹»

A szerbhorvát nyelv analitikus tulajdonságainak a magyar nyelv szintetikus sajátosságaival való egybevetésére több lehetőség is kínálkozik. Például a genitivusban álló szerbhorvát főnévvel együtt használatos prepozíciók és a magyar határozóragok között a következő megfelelés tapasztalható:

od	:	-tól	-től	(od zida	:	a faltól)
iz	:	-ból	-ből	(iz kuće	:	a házból)
sa	:	-ról	-ről	(sa stola	:	az asztalról) stb.

A szerbhorvát nyelv analitikus jellege és a magyar nyelv szintetikus jellege a mondat szerkesztésben is megmutatkozik. Pl.: Došao je jedan čovek s naočarima. : Jött egy szemüveges ember.

Tarnóczi szerint „analitikus nyelvről szintetikusra fordítva a terjedelem rendszerint csökken, ellenkező esetben pedig növekszik”.¹⁰ A két nyelvű községekben összegyűjtött hivatalos szövegeink látszólag nem igazolják ezt a tételt, mivel szinte szabályszerű, hogy a magyar szöveg (vagyis a fordítás) hosszabb, mint a szerbhorvát eredeti. Ez a rendhagyónak látszó jelenség főleg azzal magyarázható, hogy a fordítások szabatosága nem mindig üti meg a mértéket (a magyar hivatalos szövegek terjengősségét azonban egyéb tényezők is elősegítik, például a nyakatekert szórend, a kritikátlanul használt vonatkozó mellékmondatok nagy száma stb.).

A fordítások szövegében található hibák tekintélyes részét közvetve a forrásnyelv és a célnyelv közötti rendszerbeli különbségek okozzák. „Még képzett fordítókkal is megesik... — mondja Tar-

nóczi —, hogy a fordított — értékelt és értelmezett — kiinduló nyelvi szöveg befolyása alá kerülnek és átveszik a célnyelvi szövegbe az előbbi szerkezeteit, kifejezéseit, szavait.”¹¹ Ez a hatás a mi — többnyire kellő végzettséggel, tapasztalattal vagy rátermettséggel nem rendelkező — községi fordítóink esetében (tisztetet a kivételnek) elég gyakran érvényesül.

Tarnóczi ezt a jelenséget nyelvi ozmózisnak nevezi, mi viszont inkább interferenciának tekintjük. A nyelvi érintkezéssel összefüggő *interferencia* fogalma igen fontos szerepet tölt be az idegennyelv-oktatás elméletében. Az interferencia eredetileg az anyanyelvi használat szokásainak a tanulandó idegen nyelvre való átvitelkor tapasztalható jelenségre vonatkozik, egyébként maga a szó a fizikából származik. A beszélő, a nyelvet használó, amikor idegen nyelvet tanul, nehezen tud megszabadulni anyanyelvének beidegzettségétől (különösen artikulációs bázisa gátolja a nyelvtanulásban). Juhász János szerint a tanítvány sohasem rendelkezik teljes idegen nyelvi kompetenciával, sőt gyakran maga a tanár sem. A szakirodalom megkülönböztet belső és külső interferenciát. A belső interferencia az egy nyelven belüli oppozíciókkal kapcsolatos jelenség (például az egyéni nyelvhasználati különbségek), a külső interferencia pedig két vagy több nyelv oppozícióinak a következménye. Egyes szerzők pozitív és negatív interferenciáról is beszélnek, ez a megkülönböztetés azonban ellentmondást rejt magában, mivel azt az átvitelt is interferenciának tekinti, amikor az átvitt jelenség összhangban van a másik nyelv szabályaival. Juhász János pozitív és negatív *transzfer*t különböztet meg, és szerinte a negatív transzfer a tulajdonképpeni interferencia, vagyis az a jelenség, amikor a célnyelvre szerkezetével szemben álló forrásnyelvi elemeket viszünk át.¹²

Az interferencia-jelenségnek kutatásával a kontrasztív nyelvészet foglalkozik. A kontrasztív nyelvészet két nyelv szerkezetének összehasonlítását végzi abból a célból, hogy megállapítsa a köztük lévő különbségeket. Gerhard Nickel szerint „die kontrastive Linguistik nicht ohne Einfluss auf die Fehlerbewertung sein sollte”.¹³ Noha a kontrasztív nyelvészetben a hibakutatás igen fontos szerepet játszik, szerintünk a nyelvi rendszerek egybevetése az elsődleges.

Weimer hibaelméletében¹⁴ minden hibát pszichés okokra vezet vissza, míg egyik magyar bírálója, Szeliánszky Ferenc kiszélesíti a hibavizsgálatok keretét, és megpróbál olyan tágabb hibafogalomból

kiindulni, „mely a rossz teljesítményekben nem tartalmazza feltétlenül a pszichés jelleget”.¹⁵ „Minden teljesítmény... feltételez egy diszpozíciót — mondja Szeliánszky —: valaminek a *teljesítésére való képességet*. Ha az egyénben megvan ez a teljesítőképesség s a feladat nem állítja lehetetlenség elé és ha a helyes folyamat eredményeképpen a kitűzött cél megvalósul, úgy a hiba elkövetéséhez feltételezett ún. *hibafeltételek* nem érvényesültek: a *teljesítőfeltételek* mint a teljesítés egyedüli tényezői a helyes irányban és értelemben, tehát hibátlanul működtek. Ha azonban a hibafeltételek is aktív szerephez jutnak, úgy a teljesítőfeltételek és hibafeltételek eredőjeként a helyestől eltérő eredmény jön létre.”¹⁶

A hiba általában a várható vagy a megkövetelhető rendes formától való eltérés. Ez az eltérés lehet mennyiségbeli (pl. kihagyás) és minőségbeli (nem az érvényes szabályok szerint való teljesítmény). Szeliánszky szerint „a hibázásnak nemcsak a *szubjektum*, hanem az *objektum* részéről is bizonyos feltételei vannak, amely feltételek vagy hibatendenciák nélkül nem jöhet létre hiba”.¹⁷

A fordítás objektív hibafeltételei közé tartozik a forrásnyelv és a célnyelv közötti szerkezetbeli különbségeken kívül a szoros határidő, a fordító munkakörülményei stb. Tarnóczy szerint „a legaltalánosabb minőségrontó tényező a *szoros határidő*, vagyis a kellő felkészülés lehetőségének a hiánya”, de „nagyon fontos tényező a megfelelő fordítói gyakorlat és a legalább alapfokú fordításelméleti képzettség is”.¹⁸ Ez utóbbi két tényező már inkább a szubjektív hibafeltételek közé tartozik, noha kétségkívül objektív okokra is visszavezethető.

Érdekesek Schiller Pálnak a budapesti egyetemi nyomdában folytatott sajtóhiba-vizsgálatai.¹⁹ Schiller az objektív hibafeltételeket tartja elsődlegesnek, szerinte a feladat alakjában jelentkező hibatendenciák nélkül nem keletkezik hiba, sőt egyes alaki tényezők törvényszerűen hibareakciót váltanak ki.²⁰

Szeliánszky túlzottnak véli az alak előnybe való részesítését, hiszen „végeredményben sem az alak, sem az alkatpszichológia nem tudta eléggé tisztázni a hiba eredetét, mert a *hibázásban közreműködő tényezők száma határtalan*: a hibázásra alkalmat adó alak és alkat kapcsolatai *beláthatatlanul komplikáltak*, a gyakorlatban relatív értékűek”.²¹

A kontrasztív vizsgálatok gyakorlati végcélja a tipikus hibák tudatosítása és leküzdése, vagyis az interferencia szülte jelenségek

megszüntetése kell, hogy legyen. Janusz Banczerovski szerint „nem lehet . . . egyetérteni azzal, hogy a nyelvi struktúrák összehasonlítása a hasonlóságok és a különbségek tisztán mechanikus regisztrálásához vezessen, ami sajnos sok kontrasztív vizsgálatra jellemző”.²²

Szerintünk az általános hibakutatás elvei alapján történő interferencia-kutatás fordításokon is végezhető. Bennünket főleg a mondat szerkesztésben megnyilvánuló interferencia-jelenségek érdekelnek, azok a félrefordítások, melyeket Tarnóczi a szerkesztésmódbeli áthallás és az alaki tükrözés következményeinek tart: „Nagyon bántó a szerkesztésmódbeli áthallás, bár ennek már semmi köze az interferenciához: pusztá tévedés. Ilyen eset áll elő például, ha valaki a német *beim Sprechen* kifejezést úgy fordítja magyarra, hogy »beszédnél«, holott magyarul ezt így mondjuk: *beszéd közben / folyamán / esetén / során*. Az effajta félrefordítások lehetnek azonban ún. alaki tükrözés következményei is.”²³ Ezzel mi nem értünk egyet. Szerintünk a szerkesztésmódbeli áthallás több pusztá tévedésnél: a forrásnyelv hatására a két nyelv közötti kontrasztokat felületesen ismerő vagy nem tudatosító fordító hibát követ el a célnyelvi szöveg felépítésében, vagyis a nyelvi interferencia áldozatává válik. Nem fogadjuk el Tarnóczinak azt a meghatározását sem, hogy „a nyelvi interferencia két vagy több nyelv közötti szótári átfedés”,²⁴ mivel az interferenciának a szótári átfedésen (a csalóka hasonlóság, a véletlen megegyezés és a nemzetközi szavak) kívül lehetségesek egyéb megnyilvánulási formái is, pl. a szórendi, a névelőhasználati, az egyeztetési stb. interferencia.

¹ vö. Décsy Gyula: *Die linguistische Struktur Europas. Vergangenheit—Gegenwart—Zukunft*, Wiesbaden, 1973., Kommissionsverlag Otto Harrassowitz, 184—185. oldal.

² vö. Rónai Béla—Kerekes László: *Nyelvművelés*, Bp., 1967., Tankönyvkiadó, 4. old.

³ Lőrincze Lajos: *Nyelv és élet*, Bp., 1953., 156. old.

⁴ *Magyar nyelvhelyesség*. Szerk. Deme László és Köves Béla, Bp., 1961., Tankönyvkiadó, második, módosított kiadás, 3—4. old.

⁵ *Egy emberöltő nyelvünk védelmében*. Nagy J. Béla válogatott tanulmányai és cikkei, Bp., 1968., Akadémiai Kiadó, 56—57. old.

⁶ Kosztolányi Dezső: *Nyelv és lélek*, Bp., 1971., Szépirodalmi Könyvkiadó, 96—97. old.

⁷ Arany János: *Prózaí dolgozatai*, Bp., 1892., Ráth Mór, 3. kiadás, 375. old.

⁸ Tarnóczi Lóránt: *Fordítástechnika (Műszaki—gazdasági fordítások idegen nyelvből magyarra)*, Bp., 1972., OMKDK, 86. old.

⁹ *Fordítástechnika*, 89. old.

- ¹⁰ Fordítástechnika, 90. old.
- ¹¹ Fordítástechnika, 24. old.
- ¹² vö. János Juhász: Probleme der Interferenz, Bp., 1970., Akadémiai Kiadó és Uriel Weinreich: Languages in Contact. Finding and Problems., London—The Hague—Paris, 1964., Mouton and Co.
- ¹³ Gerhard Nickel: Grundsatzliches zur Fehleranalyse, in: Fremdsprachen — lernen und erlernen, München, 1972., Piper et Co. Verlag, 315. old.
- ¹⁴ vö. Hermann Weimer: Psychologie der Fehler, Leipzig, 1929., Julius Klinkhardt Verlagsbuchhandlung.
- ¹⁵ Szeleánszky Ferenc: A hibakutatás neveléslelektani problémái, Szeged, 1938., 15. old.
- ¹⁶ Szeleánszky: 16. old.
- ¹⁷ Szeleánszky: 16—17. old.
- ¹⁸ Fordítástechnika, 44. old.
- ¹⁹ vö. Schiller Pál: A sajtóhibák keletkezésének pszichológiai oknyomozása, Magyar Psychológiai Szemle, 1930., 19—38. old. és 1931., 79—119. old.
- ²⁰ Magyar Psychológiai Szemle, 1930., 21. old.
- ²¹ Szeleánszky: 17. old.
- ²² Janusz Banczerovski: A lengyel—magyar kontrasztív vizsgálatok kérdéseihez, Nyelvtudományi Közlemények, 76. kötet, 1—2. sz., 397. old.
- ²³ Fordítástechnika, 29. old.
- ²⁴ Fordítástechnika, 25. old.